

Letterlijk op de allerlaatste regel van de allerlaatste bladzijde van de tekst in een 'epiloog' kan de lezer ervaren, dat de deelname aan het onderwijs onder de vrije bevolking op Curaçao tussen 1820 en 1844 meer dan verdubbelde. In 1844 bezocht 7,9 procent van de vrije bevolking een school. Is dat veel of weinig? Allereerst had de auteur kunnen uitrekenen hoe groot de groep van zes- tot twaalfjarigen onder de bevolking was. Als we die op één zevende van de totale bevolking stellen, dan was de deelname aan het onderwijs meer dan 50 procent. Dat lijkt me geen slecht percentage, ook niet in vergelijking met Nederland in die dagen.

Het is echter zeer de vraag, of de gemiddelde lezer die allerlaatste bladzijde wel haalt. Zeer waarschijnlijk is hij of zij dan al gestruikeld over de oeverloze uitweidingen over schoolhuur, schoolkassen, reglementen, toepassing van reglementen en wat dies meer zij. Geen detail wordt ons bespaard en de inhoud van de gehele kaartenbak van het onderzoek is op de bladzijden van dit boek uitgestort. Een goed voorbeeld van deze desastreuze methode staat midden in de tekst op bladzijde 73, waarin melding wordt gemaakt van het feit, dat over de geboorteplaats van de gouverneur van Curaçao, Kikkert, verschil van mening bestaat. 'Geschiedenis is weglaten', had de promotor van deze dissertatie boven vele bladzijden moeten schrijven.

Kortom, de auteur heeft een gedenboek geschreven van het officiële onderwijs, dat werd georganiseerd of door de overheid of door particulieren en particuliere organisaties zoals de op Curaçao zo invloedrijke roomskatholieke kerk. Het boek beperkt zich tot het onderwijs aan vrijen; de kinderen van slaven bleven van het officiële onderwijs verstoken. De roomskatholieke kerk bedreef wel missie onder de Antilliaanse slavenbevolking, maar subsidie voor scholing kreeg zij niet. Dat is minder vanzelfsprekend dan de auteur doet voorkomen. Vergelijking met Suriname leert ons, dat slaven wel degelijk met overheidssteun scholing konden ontvangen. De Herrnhutters in Suriname gaven wel onderwijs aan de kinderen van slaven en kregen daarvoor ook subsidie van de overheid. Waarom kon dat op de Antillen niet?

Het is jammer, dat de auteur deze vraag niet stelt; hij laat zo ruim 40 procent van de Curaçaose bevolking buiten beeld. Wat bedoelt de auteur met de veelbelovende term 'maatschappelijke context' in de titel van zijn proefschrift? Ik heb niet meer kunnen ontdekken dan een reeds bekende tabel over de numerieke samenstelling van de bevolking van Curaçao in de eerste decennia van de vorige eeuw. Over veranderingen in de samenstelling van die bevolking leert de lezer niets, hoewel Curaçao in de beschreven periode een uitwijkplaats werd voor een flink aantal vluchtelingen uit Zuid-Amerika, die een tijdelijk asiel vonden op de Nederlandse eilanden. Daar staat echter tegenover, dat het boek op pagina 105 exacte informatie verschaft over de kosten en de leverancier van een schrijfboek voor de schoolcommissie en in appendix 9 op pagina 274 over de kosten en de aantallen van de in 1835 uit Nederland geïmporteerde schoolboeken.

P. C. Emmer

J. W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer als belijder van kerk en staat in de negentiende eeuw* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1993; Leiden: Groen, 1993, 243 blz., f39,95, ISBN 90 5030 340 4).

De bedoeling van de schrijver is aan te tonen, dat Groen belijder wilde zijn in zijn bestrijding van het in de beginselen van de Franse revolutie gewortelde liberalisme. Daartoe belicht hij de kerkelijke en politieke gebeurtenissen uit de vorige eeuw vanuit Groens geloofsvisie. Voor deze methode van geschiedschrijving heeft Lucien Febvre's *Un destin Martin Luther* hem als

voorbeeld gediend. Het boek telt na een 'woord vooraf' acht hoofdstukken. Het eerste bevat de 'inleiding', dan volgen een eerste deel onder de titel 'voor het behoud van de staat', dat drie hoofdstukken beslaat, een tweede deel: 'voor het behoud van de kerk', eveneens drie hoofdstukken, en tenslotte 'conclusies en nabeschuiving' in het achtste hoofdstuk. Daarachter vindt men een elf bladzijden tellende bibliografie, een register, een *summary* en een *curriculum vitae*.

In de inleiding oefent de auteur kritiek uit op het beeld, dat sinds 1940 naar aanleiding van Groens *Ongeloof en revolutie* door christelijke historici is gevormd. Het telkens terugkerende hoofdbezwaar is, dat Groen de geschiedenis simplificeert door haar te duiden vanuit de beginselen als eerste oorzaak. Kirpestein stelt terecht, dat hier sprake is van een wezenlijk andere benadering van de geschiedenis. De critici gingen er van uit, dat de geschiedenis haar eigen normatieve beginselen heeft, die alleen uit de geschiedenis zelf afgeleid kunnen worden. Maar ook dit berust op een vooroordeel. Zelfs latere auteurs, die tegenover deze critici voor Groen in de bres zijn gesprongen, hebben dit niet onderkend of althans onaangeroerd gelaten. Kirpestein wijst op de wending, die zich in onze eeuw in de historiografie heeft voorgedaan, waarbij de vanzelfsprekendheid om van een eigenwettelijkheid van de geschiedenis uit te gaan discutabel gesteld wordt. Met instemming noemt hij W. Aalders, die in zijn *Revolutie en perestroika* naar deze nieuwe benadering een onderzoek gedaan en daarbij de rol van de godsdienstige aspecten in het licht gesteld heeft. Ook het verwijt, dat Groen geen afgerond systeem heeft gegeven, wijst Kirpestein van de hand met de opmerking, dat dit Groens bedoeling niet was. Groen riep op tot de vereiste geloofskeuze temidden van de wisselende vormen, waarin de revolutionaire beginselen zich voordeden. Aan het slot van zijn inleiding motiveert de auteur de titel van zijn boek. Hij noemt Groen een belijder van de staat omdat hij alleen vanuit de geloofsgehoorzaamheid aan de Godsopenbaring over de staat wilde spreken, en een belijder van de kerk, omdat hij opkwam voor de kerk als kerk, die het gelovige en occasionele verzet kende tegen dwaalbegrippen, die de fundamenteën van het christelijk geloof aantastten.

De drie hoofdstukken van het eerste deel handelen over Groen en het liberalisme, Groen en Thorbecke en Groen en Bismarck. Kirpestein zou liever niet het jaar 1833, waarin Groens definitieve bekering plaats vond, maar het jaar 1829 als het keerpunt in Groens leven beschouwen. Door de oppositie in de Tweede Kamer kreeg hij toen oog voor de ware aard van de revolutionaire theorieën. De jaren 1829 tot 1833 waren een voorbereidingstijd, waarin Groen steeds meer zocht naar een theologische fundering. In tegenstelling tot Thorbecke, die de volkssoevereiniteit nog wel een plaats wilde geven, kwam Groen tot de overtuiging, dat alle gebieden van het staatkundige leven in hun grondrelatie tot de Openbaring benaderd moesten worden. In het derde hoofdstuk wordt nader ingegaan op deze tegenstelling, die vooral aan het licht kwam naar aanleiding van Groens *Maatregelen tegen de afgescheidenen*.

Volgens Groen waren de kerken zelfstandige en onafhankelijke corporatiën in de staat, bij Thorbecke werd de onafhankelijkheid van de kerkgenootschappen niet erkend, maar toegekend. De schrijver verduidelijkt dit aan de hand van de door de christelijke historici in 1949 geuite kritiek op Groens opvattingen over privaat en publiek recht. Groen zou bij zijn opkomen voor de particuliere belangen geen recht doen aan de *res publica*. Ook zou hij ten onrechte gesproken hebben van een principiële scheiding tussen de staat van voor de Franse revolutie en die van de tijd daarna. Kirpestein gaat hier uitvoerig op in. Hij geeft een beeld van de ontwikkeling van het staatsrecht in het Oostfrankische en Duitse rijk, waarbij hij gebruik maakt van studies, die veel recenter zijn dan de literatuur, die Groens critici ten dienste stond. Daardoor kon hij een duidelijker inzicht in de ontwikkeling van het staatsrecht krijgen. Hij vraagt zich af, of de *res privata* bij Groen op gespannen voet kwam te staan met de *res publica*. De critici hebben volgens Kirpestein over het hoofd gezien, dat er tijdens de Franse revolutie een nieuwe inhoud aan het publiek recht werd gegeven. Het werd nu het totalitaire recht van de staat, waarmee de

hervorming van de staatsinstellingen de pas werd afgesneden. Voor Groen was het publiek recht een beschermend en samenbindend recht. Hij kwam op voor een hervorming, waarbij de instellingen, die het volk vertegenwoordigden, met de koning zouden samenwerken.

Terecht wijst de auteur erop, dat Groen niet een verhandeling over het staatsrecht wilde geven, maar de weerlegging van de theorieën van de Franse revolutie ten doel had. Zijn eigen staatsbeschouwing was nog niet volgroeid. De werken van F. J. Stahl brachten hem tot nadere profilering daarvan.

In het derde hoofdstuk wijdt Kirpestein een paragraaf aan Groens inzichten betreffende de armenzorg. Ook hier verzetten Groen zich tegen te grote staatsinmenging. Vervolgens staat de schrijver stil bij de Aprilbeweging in 1853, waarbij hij wijst op het verband, dat Groen legde met de liberale gedragslijn van de regering. De laatste paragraaf van dit hoofdstuk handelt over de tegenstelling tussen Groen en J. J. L. van der Bruggen, die hij ziet als een gevolg van een verschillende opvatting van kerk en staat. Hij bestrijdt de mening van A. Goslinga, dat Van der Bruggen bij de totstandkoming van de schoolwet van 1857 in strijd met vroegere uitlatingen ten aanzien van de neutraliteit van de gemengde school heeft gehandeld. Voor Van der Bruggen betekende neutraliteit: niet confessioneel gebonden. Betreffende Groens wens het woord christelijk uit de wet te schrappen merkt de schrijver op, dat Groen zo ook de liberale uitleg van het christendom van de school wilde weren.

In het volgende hoofdstuk, over Groen en Bismarck, vraagt de auteur onder andere aandacht voor de invloed van Macchiavelli en Fichte op Bismarcks opvatting, dat de politiek niet aan zedelijke wetten gebonden was. Groen onderkende in Bismarcks politiek de revolutionaire beginselen.

Het tweede deel begint met hoofdstuk 5, waarin de schrijver ingaat op de strijd met de Groninger richting, de afscheiding en het adres van de zeven Haagse heren in 1842. Ten aanzien van de Groninger richting zag Groen in, dat niet de Bijbel als kenbron in het geding was, maar dat het ging om de uitleg. Daarom stond hij ook niet achter I. da Costa, die bij de weerlegging alleen de Bijbel als uitgangspunt wilde nemen zonder de belijdenisgeschriften daarbij te betrekken. Groen wees diens verwijt, dat hij de remedie voor kerkherstel zou zoeken in de strikte handhaving van de formulieren van enigheid, van de hand. Het ging hem om de kern van het belijden, het historische christendom met als middelpunt het kruis. Het belijden lag niet altijd in het onvoorwaardelijk onderschrijven van de formulieren, men moest de aanval op het kritieke punt weerstaan.

Het zesde hoofdstuk behandelt de door de christelijke vrienden tijdens een vergadering in het Odeon te Amsterdam in 1848 uitgegeven *Verklaring van beginselen*. Kirpestein gaat daarbij onder andere in op de controverse tussen Groen en N. Beets, die hij toeschrijft aan hun verschillend kerkbegrip.

In het volgende hoofdstuk wordt aandacht gewijd aan de pennestrijd tussen Groen en J. H. Gunning jr. in 1864 naar aanleiding van de kwestie-Zaalberg. Gunning drong aan op bekering, maar wilde in tegenstelling tot Groen geen kerkelijke tucht op de dwaalleraars toepassen.

Groen is door zijn tijdgenoten en ook door latere historici vaak misverstaan en daardoor verkeerd beoordeeld. Kirpestein heeft hem recht gedaan door evenals J. Kamphuis, J. Zwaan, A. J. van Dijk, R. H. Bremmer en W. Aalders de diepere achtergronden van Groens optreden te peilen. Hij heeft daarbij op een paar nog niet te berde gebrachte aspecten de aandacht gevestigd, zoals ten aanzien van de uitgangspunten van Groens critici en de verschillende opvattingen van het publiek recht van voor en na de Franse revolutie. Ter ondersteuning van zijn zienswijze geeft hij een groot aantal citaten uit Groens werk. Door Groen zelf aan het woord te laten, brengt hij de lezer rechtstreeks met Groen in contact, zodat deze zelf zijn visie op Groen kan toetsen.

De compositie van het boek is niet altijd even overzichtelijk. De doorgaande lijn wordt nog al eens onderbroken door uitweidingen over zijdelingse kwesties. Hoewel de zaken wel met elkaar in verband staan, maakt de schrijver soms de indruk van de hak op de tak te springen. Mogelijk heeft hij dat zelf beseft, want hij geeft de overgangen steeds aan door een paar regels blanco tussen te voegen. Ofschoon het boek mooi is uitgevoerd, heb ik toch een aantal drukfouten gesignaleerd, waarvan ik er enkele zal noemen: pagina 11 opschrift: inleiding in plaats van inleiding; pagina 19 regel 4: achter 'Groen.' is het woordje 'Hij' uitgevallen; pagina 108 regel 3 v.o.: verstaan in plaats van bestaan. En zo zijn er enkele meer. Overigens doen deze kritische opmerkingen aan mijn waardering voor de wezenlijke inhoud niets af. Het boek is een belangrijke bijdrage voor de kennis van Groen en zal ongetwijfeld een prikkel zijn tot verder diepgaand onderzoek naar Groens drijfveren en de wijze, waarop hij zijn visie heeft uitgedragen.

J. L. van Essen

L. Kenis, *De theologische faculteit te Leuven inde negentiende eeuw 1834-1889* (Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren LIV-cxliii; Brussel: Paleis der academiën, 1992, 543 blz., Bf 1600,-, ISBN 90 6569 5761).

Het gaat om een aangepaste versie van een door de Belgische Academie bekroond proefschrift in de theologie (KU Leuven), waarvan het documentair gedeelte werd gepubliceerd als *The Louvain Faculty of theology in the 19th century. A bibliography of the professors in theology and canon law, with biographical notes* (Leuven, 1992). L. Kenis heeft zich voor de reconstructie van het Leuvense theologische denken tussen 1834 en 1889 inderdaad hoofdzakelijk moeten baseren op de publikaties van professoren en studenten (de *theses quas*) daar het universiteitsarchief in 1914 in vlammen is opgegaan. De bisschoppelijke archieven (vooral het Mechelse) en enkele Romeinse fondsen lichten dan weer in over de organisatie van het onderwijs en over de achtergronden van de lange twisten die de faculteit in die periode teisterden.

Het boek begint met drie hoofdstukken gewijd aan de voorgeschiedenis en oprichting van de universiteit (met een erg nuttig overzicht van de toestand van de priesteropleiding tussen 1797 en 1834) en de organisatie van de faculteit der godgeleerdheid en haar colleges. De volgende capita zijn chronologisch opgevat: de jaren veertig met het begin van de controverse rond het traditionalisme en het boekje van Verhoeven over de verhouding tussen reguliere en seculiere clerus, de jaren vijftig met de verdergaande discussie omtrent Ubaghs stellingen en de dogmaverklaring van de onbevleete ontvangenis, de jaren zestig wanneer slepende traditionalistische kwestie door Rome wordt beslecht en Leuven zijn bijdrage levert aan de *Syllabus errorum*, de jaren zeventig toen het eerste Vaticaans concilie werd aangegrepen om nog maar eens over het traditionalisme van gedachten te wisselen, en tenslotte de jaren tachtig, wanneer bepaalde bisschoppen eindelijk hun slag thuishaalden, een nieuwe professorengeneratie werd benoemd, en de faculteit in een 'stagnatieperiode' verzeilde die pas doorbroken zou worden met de benoeming van Albin van Hoonackerop de nieuwe leerstoel 'Introduction à l'histoire critique de l'ancien testament'. Het boek wordt afgerond met 20 pagina's bibliografie en een uitvoerige *summary*.

L. Kenis bewijst de historici, die nooit tot een doorploegen van de duizenden bladzijden theologica zouden komen, een grote dienst. Zijn zorgvuldig gedocumenteerd en deskundig dossier corrigeert in belangrijke mate het klassieke, eerder negatieve beeld van het traditionalisme dat tot nu toe in historische kringen circuleerde. Zijn beschrijving van de factoren die